

**HISTORY
OF ARCHITECTURE**

HISTORIA ARCHITEKTURY

BOGUSŁAW MACIEJ PODHALAŃSKI

DSc PhD Eng. Arch., university professor
University of Agriculture in Krakow
Faculty of Environmental Engineering and Land Surveying
e-mail: boguslaw.podhalanski@urk.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3524-0210>

YURIY IVANOVYCH KRYVORUCHKO

DSc PhD Arch., university professor
Bialystok University of Technology
Faculty of Architecture
e-mail: yurikryv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1352-1924>

THE SACRED LANDSCAPE OF MOUNT ATHOS

SACRUM KRAJOBRAZU GÓRY ATHOS

ABSTRACT

The contemporary religious landscape of Mount Athos is a special landscape, inseparably linked with the wholeness of Mount Athos, its effect on humanity in its entirety. In this paper, the features, characteristics and specificities of the perception of such landscape were discussed in the common paradigm of architectural studies of the landscape and in theological discourse. Subject to only one of these sides, the vision of the religious landscape of Athos loses its essential characteristics, which are also vital to the other side. Such an interdisciplinary outlook is important because it allows to bring together the important aspects of human consciousness and being in the unity of the rational and irrational, mystical and physical aspects. Figurative integrity and analytical procedures allow to preserve the syncretic essence of the object in question — the religious landscape of Mount Athos.

Keywords: the sacred, landscape, architecture, Mount Athos, Christian orthodoxy

STRESZCZENIE

Współczesny sakralny krajobraz Góry Athos jest szczególny, nierozdzielnie związany z całością Góry Athos, jej wpływem na człowieka w całej pełni. W artykule omówiono cechy, charakterystykę i specyfikę percepcji takiego krajobrazu we wspólnym paradygmacie studiów architektonicznych nad krajobrazem oraz w dyskursie teologicznym. Podległa jedynie jednej z tych stron, wizja krajobrazu religijnego Athos traci swoje zasadnicze cechy, które są również znaczące dla drugiej strony. Takie interdyscyplinarne spojrzenie jest istotne, ponieważ pozwala połączyć ważne cechy ludzkiej świadomości i bytu w jedność aspektów racjonalnych i irracjonalnych, mistycznych i fizycznych. Figuralna integralność i analityczne procedury pozwalają nam zachować synkretyczną esencję przedmiotu, o którym mówimy — krajobrazu religijnego Góry Athos.

Słowa kluczowe: *sacrum*, krajobraz, architektura, Góra Athos, ortodoksja chrześcijańska

1. INTRODUCTION

As in introduction, we present a number of questions to which science has not yet given a comprehensive answer. These questions concern ideas about certain properties of the world, whose essence and boundaries are difficult to outline, as they reach the limits of the visible and imaginary. There is probably no final answer to the phenomenon of infinity, which — when viewed from a perspective of divinity and eternity — is sacred.

For the academic discourse of human understanding of the world, it is important to ask questions and find answers. There seems to be no other way to comprehend infinite objects and concepts. Only in this way can the known and the comprehensible spread, pushing the boundaries of the unknown and the immeasurable.

Goal and scope of the paper

The main goal of this paper is to search for answers on what the sacred in the landscape actually is. Is it a landscape that contains sacredness as a whole or that has the qualities of the sacred as a general property given to sensation? Is the sacred inextricably linked to the observer of the sacred as a relic, or does it exist independently?

What is sacredness? Does its existence depend on us — viewers, recipients and consumers?

Is sacredness objectively outside of us, in the landscape itself, or does it exist exclusively in our heads? Does it have its opposition in the profane, as the divine is opposed to the human? Is the profane a distorted, underdeveloped, incomprehensible sacredness? Is *sacrum* a holiness? Is it a value? Does it have a measure, or is it the immeasurability of everything that is beyond human comprehension? Is it the trembling of the abyss? Does it exist like a star that shines equally on all beings or rather as an all-devouring black hole? Is it given to feeling, contemplation and participation?

Can we give a banal answer to relevant questions knowing the imperfection of our intellect? Can we refuse to answer banal questions?

Can this subject enhance our knowledge or enhance our feelings? Is it related to a general human phenomenon or rather a personal relation?

Let us look at the Holy Land — both the Holy Land and Athos should give us either answers or new questions. Many questions — few answers.

What is Mount Athos? — is it a place or a quality? A special place with a special quality? A place that is mystical, transcendent, irrational, sacred...

The scope of this paper is an analysis of the phenomenon of sacredness in the landscape. In our research of its representations in natural, semi-natural and cultural landscape, we chose the area of Holy Mount Athos — a religious landscape, where nature and an-

thropogenic artifacts, tangible and intangible heritage, the visible and the invisible, eternity and transience, are inextricably bound over thousand years.

Let us look at the Athos landscape through the eyes of an architect.

Methods — Limits and effectiveness of the factorization of the subject

of landscape research: the religiousness factor

Artistic and figurative means of cognition and solving research problems, which are interpretive and hermeneutic in nature, are as important as scientific categories. The reorientation of cognition from rational categories to metaphysical representations and syncretic images allows us to approach the realm of the invisible and the unspoken, which is the most important aspect of the object of this study — the religious landscape. Holiness comes from metahistorical reality to the earthly world through the revelation of the Word, the deification of man, the mystery and art of the icon and the temple, where empirical reality is brought to the level of the absolute world.

In order to identify, describe and explain certain phenomena, objects or events, they should be defined as subjects of research. Research subjects are characterized by certain features: they are suitable for direct or indirect scientific perception by perception tools, they evoke sensations and reflections in the researcher. On this basis, the original description of such an object is established, an attempt to explain it is made by identifying its properties, structure, manifestations, functions, ability to change and develop, interactions with other similar and dissimilar objects and its context. Simultaneously, the properties of the subject of research, related phenomena and objects are determined, hypotheses are formulated, a plan for further research and sketches of the theory of the problem are outlined, development forecasts are prepared. Identifying the properties and abilities of objects that determine their constitution in space, time and the mental sphere (beyond space and time), reveal important aspects of the subject of research and allows us to plan subsequent steps to determine the factors of these phenomena, objects, events.

The search for features of research objects is based on rational procedures for identifying determinant relationships between initial conditions and the creation of objects, their internal needs and actual formation, their location in broader systems and external relations, their functioning, changes and development or degradation.

Traditionally, science uses the division into tangible and intangible entities, although such division is a rather general assumption, that often leads to the limitations of science itself, resulting in considerations

about divided pages of one subject. Even physicists has discovered that immaterial interactions between objects appear to arise from the material carriers of these interactions and further, from the physical infinities of macro- and microworlds. Therefore, in reality, it is impossible to separate the material — tangible and the non-material — intangible, also called the spiritual world, as they constitute the unity of one world known to humans. The immaterial, spiritual world not only manifests itself through the material or visible properties, but is also embodied in them. In this way, the invisible world reveals itself through the visible world. A person grasps the immaterial value of the world through his or her own mundane ability to symbolize, to create a symbol — an inseparable connection between the concrete and the abstract, between the limited and the infinite, between the explainable and inexplicable. The symbol is a natural and human way of saving man from the infinity of everything, structures of chaos that he or she does not understand, against the background of unbridled desires to overcome himself or herself and the world. Symbols are explained by signs, which are their sensitive side, that can be known through the senses. The most vivid expression of the connection of the visible and invisible in the symbol is the image — the universal category of the holistic grasp of the world that surrounds us.

The highest value of the spiritual world to humans is the sacred, the divine light (Mikołajczak and Dymczyk, 2021, p. 59), awakening admiration and adoration not only because of its power and omnipresence, but also because of its enormity incorporating the limited human qualities that exist in this world. Therefore, in the content, structure and form of events and spiritual objects, there are phenomena that cannot be described in rational-scientific terms. The manifestation conditions and factors of the sacred include irrational, transcendent material, which is a determinant of the place, structure and functioning of the temple, determining the limits of the scientific factorization of spiritual processes and is expressed in syncretism (indivisible integrity of the sacred) of religious buildings/objects.

The factor of the sacred as a determinant of the development of space and the evolution of a settlement and taming of landscape has been manifested since ancient times in the man worldview. The manifestation of the sacred, its revealing to man, opens the very space. The distinction of space is a measure of the manifestation of the aspect of the sacred. Sacredness resides in the space as the genetically primary measure of its manifestation and is present in it as the primary origin and primal power. The Sacred as a metacategory of being exhausts the space, but space never completely exhausts the sacred: there is no space or part of it that is not sacred, but spirituality goes beyond

the tangible space. The space is defined as a means of manifesting *sacrum* for man, as a category of the sacred or as the sacred itself, which introduces a new point of reference in the foundations for professional architectural activity — absoluteness in meaning and value for a human being.

Thus, the factor of the sacred in the evolution of landscape reveals the sacral space as space with dualistic features: the intangible, infinite space of the Spirit that cannot be described by rational methods (heavenly definition) and the spiritual space — the place and object of spiritual manifestation and action that can be described by rational methods (earthly definition). The manifestation of the *sacrum* takes place: firstly in revelations, epiphanies, insights, visions independent of the human will, and secondly, in the human personal or collective will to build sacred objects for the consecration of the community, worship and life in God. The sacred factor is expressed in the landscape structure with the considerable historical depth of various manifestations, the territorial heterogeneity of the distribution of objects of various religions and ethnic groups.

A. Zachariasz presented an interesting discussion of the sacred and the sanctity of the landscape (2013), and wrote, citing M. Eliade (1991) and Kłoczkowski (1991) as follows: *The phenomenon of the manifestation of sanctity (the sacred) is hierophany, and the spheres of the sacred and the profane can overlap, as sanctity only truly ever manifests itself in the mind* (p. 114). Further, she concluded that *sanctity can be a characteristic of an entire garden, for instance a temple garden, but it can also characterize a small fragment of an extensive garden or park and typically stems from the presence of a structure or feature with symbolic characteristics that are associated with the sacred* (p. 114). In an exploration of the sacred, Zachariasz noted that it is *a peculiar property of a place or landscape, one that is either permanent or fleeting, and in gardens of different cultures it is associated with structures or sites, including temples, shrines, mounds, grottoes, commemorative monuments, plants (e.g., holy trees), spaces (including cemeteries, Elysian Fields, mountains, e.g., Mount Parnassus or Fuji), but also with natural phenomena, traditions or events (e.g., the blooming cherry blossoms in Japan, May celebrations at shrines). Garden designers, by using semantic messages, initiate numerous associations in visitors, they trigger numerous associations in the visitor's mind, referencing their experiences and knowledge, and these elements co-create a unique genius loci, whose sanctity is its integral part* (p. 115). The Authors leave the matter of deciding whether landscape of Athos is a religious or sacred landscape to the Reader's own judgement.

2. GEOGRAPHICAL, HISTORICAL AND ADMINISTRATIVE CONDITIONS OF MOUNT ATHOS

The Athos Peninsula is located on the east coast of Greece, on one of the three peninsulas of Chalkidiki. The terrain rises from the mainland to the end of the peninsula, which ends with a monumental peak — Mount Athos, 2033 m a.s.l. (Kadas, 2002, p. 9). Once, according to legend, there was an idol on the mountain, which was cast down by Christians. Up to the 3rd century AD there were several small towns on the peninsula, which gradually fell into disrepair and disappeared.

The history of the peninsula is shrouded in legends. One that explains and enriches the religious value of the place itself is that the Mother of God was forced to land there by a sea storm. She liked the peninsula so much that She blessed it as Her seat, promising that this place would be protected and She would intercede with God for mankind. Since then, people who want to dedicate their lives to the service of the Mother of God have been coming here.

In a general view of Mount Athos, the details clearly recede from the sea, as the three main components of the landscape remain to be contemplated — the earth, the water and the sky. It is a triune whole, the main of the five mythological elements that form the world. The land is represented by a ridge of low mountains with a landmark — Mount Athos. Characteristic of the land-water relationship is a clear horizontal line that separates the water and the land. The entire earthly reality of Mount Athos is built on this horizontal line. The silver of the water and the heavy mass of the earth create a contrast and interaction that leaves no one indifferent. This aesthetic experience takes on a certain absolute and actually lays the foundations for the sacredness of the landscape. The mountain, set against the background of the sky, has one characteristic feature — its peak is often obscured by clouds, probably due to the peculiarity of the climate and the height of the lonely mountain. However, believers associate this with the presence of the Virgin on Mount Athos. This symbolic image becomes another touch to the sacralisation of the landscape of Mount Athos. The presence of clouds between the rocks gives the impression of mystery, secrecy, the presence of the invisible (Ill. 1A).

The omnipresence of Mount Athos's view in all coastal panoramas highlights its supernatural, or even divine features. Beautiful, vast and distant views are conducive to combine beauty with the sacred in the mind of the viewer (Ill. 1B).

At viewpoints, belvederes, there are often gazebos — which highlight the features of these places as

outstanding spaces for visual perception and contemplation. No wonder the aesthetically beautiful landscapes are described as heavenly places, 'an oasis in the middle of paradise'.

The peninsula is a mountainous area, cut by ravines, fluvial valleys and streams, which are filled in the rainy season, and during summer they are completely dry. The landscape seems to be eternal, permanent, unshakable. This impression is magnified by the steep rocky mountain slopes, behind which hides the peak of Mount Athos, and which additionally impress us with their inaccessibility. However, this landscape, as an element — the earth — is constantly in motion. In its depths it is filled with lava and heat that can break out to the surface anytime.

The local vegetation is typical of the Mediterranean Basin. The area is covered with low and dense oak groves, with shrubs, grasses and flowers blooming only in spring and early summer. Sea water surrounds the peninsula on three sides, where, incidentally, it is not customary to swim or lie on the beach — according to local centuries-old monastic tradition. River valleys and gorges dry up during the hot summer and come to life between autumn and spring, while a few springs still gurgle deep in the mountain valleys.

The presence of cicadas and other insects typical to the whole Mediterranean, enriches sensory experiences, especially after dark. The world of animals is represented chiefly by mules, bred by monks, for centuries have been helping them to transport food and other goods to remote, secluded monasteries and hermitages. For Westerners, the ban on pets, except for cats, is surprising.

There are many different prohibitions and taboos on Mount Athos, due to the nature of monastic life and ancient traditions dating back more than a thousand years. These also include the fact that women cannot live in nor visit this place. The presence of monks living in twenty monasteries and more than fifty hermitages and sketes creates a special psychological climate.

In terms of location in the landscape, the monasteries of Mount Athos can be divided into a number of groups. Some large monasteries are located in close proximity to the sea and they are usually fortresses with impregnable defensive walls. They are usually built on a rectangular plan, or have plans shaped like other polygons, depending on the topography of the location (the Grigoriou, Esphigmenou, Xenofontos monasteries). Others are located on the mainland: in the woods (Konstamonitou and Zograf monasteries), on inaccessible rocks (Simonopetra monastery) or in the mountains (St Paul monastery) (Ill. 2).

A truly significant image of the monasteries, which symbolize rosary beads, can be found on an icon of the Mother of God, copies of which are distribut-

ed in many monasteries on Mount Athos. This icon reveals the sacred of the landscape, created by the location of the monasteries on the Athos peninsula.

Although traditionally monasteries established on Mount Athos were economically dependent on their founding countries that helped to maintain them over a thousand-year history, belonging to a certain nation on Mount Athos does not matter much. The monastic fraternity nurtures the soul not by differences, but by the similarity of zeal in the service of God.

Still, traditionally, the Bulgarians take care of Zograf monastery, the Serbs — the of monastery of Hilandar, the Romanians — of the monastery of St John the Baptist (Prodromos), and the Ukrainians and Russians — of the monastery of St Panteleimon.

The millennial history of Mount Athos often reveals the dramatic paths of their development's history, and the many declines and revivals of monastic life and monasteries.

Natives from Kyivan Rus' appeared on Mount Athos in the early 11th century. The first known written record of the existence of an ancient monastery of Kyivan Rus' monks on Mount Athos, which also proves the spiritual influence of the Holy Mountain on the Kyivan Rus', dates from 1016. Monk Anthony of Kyiv (Anthony of the Caves, also known as Anthony Pecherskyi), after being for twenty years in the monastery of Esphigmenou, was ordered to spread the faith to his homeland, returned to Kyiv and founded a hermitage, which laid the foundation of the Kyiv-Pechersk Lavra. The first monastery on Mount Athos, founded by monks from Kyivan Rus', was called Xylurgus ('carpenter' in Greek). In the first half of 12th century, their number increased so much that in 1169 they were given the monastery of St Panteleimon, hence its common name Rossikon (Shumylo, 2015, p. 79).

In 1757, Paisius Velichkovsky from Ukraine founded a new monastery — the hermitage of St Eli near the Pantokratoros monastery, which, after the Greek takeover of the monastery of St. Panteleimon became a centre for Ruthenian monasticism on Mount Athos. The Ukrainian hermitage called Chorn'iy V'yr (Black Whirlpool) existed alongside the Zograf monastery in the 18th and 19th centuries. Before 1917, more than 1,500 natives of Ukraine served on Mount Athos (Shumylo, 2018). Athos has been a spiritual centre for thousands of years, playing an important role in the establishment of Orthodoxy, including monasticism, in Ukraine.

Relatively smaller hermitages are also an integral part of Mount Athos's religious landscape. They are located in remote areas, unsuitable for larger buildings. Where the shore is hard to access, as on the slopes of Mount Athos — the hermitages are sculpted like swallows' nests. They are so inaccessible that food

is often transported there by rope. The image of the hermitage on a steep cliff is so typical, yet astonishing, that it has become a landmark of Athos's landscape (Ill. 3). Only the power of spirit and faith makes hermits anchorites 'cling' to these steep cliffs, where even birds rarely land. The steepest slopes are located around the spire of Mount Athos and here the proximity of the Holy Virgin is most felt. The immeasurable space of the sea and the sky, silence, peace and neglect of life's comforts allow eremite monks to focus on meditation, prayer and reflection.

Prodromos is a Romanian cenobitic skete belonging to the Great Lavra Monastery, located in the eastern extremity (called Vigla) of the Eastern Orthodox Monastic State of the Holy Mountain Athos, between the Aegean Sea in the east and the peak of Athos in the west, nearby the cave of St Athanasius the Athonite. The name Prodromos, comes from the Greek word for 'Forerunner', which is a cognomen of St John the Baptist. The oldest records of Romanians in this place date back to around 1750, when a few monks under the guidance of a hieromonk Macarie, lived there in seclusion near the chapel of St John the Baptist, which gave its name to the skete. At the beginning of the 19th century, there were three Romanian sketes in that area (*Romanian skete Prodromos official site*, 2021).

The Prodromos skete has extensive gardens located on the north-eastern and southern side of the main monastery complex. The Romanian monks who live and pray there maintain not only the cypresses located along the property lines, but also other types of greenery scattered all over the monastery grounds. Large old cypress trees that stand close to the Katholikon — the main church of monastery complex, provide a strip of shade in the courtyard. In the monastery gardens there are often fields, surrounded by forests and other vegetation types typical of Athos.

The location of the Holy Skete of Saint John the Forerunner is exceptional among other monasteries and sketes, due its proximity to the Holy Mountain peak. The atmosphere of the gardens takes after the pleasant outskirts of the monastery and several smaller *kelias* scattered on the nearby cliff. Of note is that the monastery follows the eco-friendly manner of obtaining electrical energy via its own photovoltaic farm that comprises six rows of south-facing panels. Not only the monastery has its own gardens, there are also vegetable gardens and small orchards by each *kelia*. The entire complex is pleasant to look at and it serves both resident monks and Romanian pilgrims who often visit Prodromos, where they can pray in their own Romanian language on the Greek Athos Peninsula.

Olive groves around the monasteries are an integral and probably the oldest element that form the sacred within the landscape, and were often planted many

centuries ago (Ill. 4A). They often surround monasteries. Sometimes, they are so old that they visually merge with the landscape — only the light green colour of the trees and the barely observable regularity of their placement hint at the human intervention in its shaping. The olive tree is exceptionally long-lived plant — it grows and bears fruit for over a thousand years, but there are specimens that are over 2,000 years old. Such a long memory of the place, its inviolability — has already become a sanctified element of the landscape. Scattered over large areas, often on steep slopes, along the paths and dirt roads of Mount Athos, olive groves create emerald frames for the precious stones of Mount Athos — the churches and monasteries. Often, the steep slopes of olive groves are terraced and supported by stone retaining walls, which creates special landscape of Mount Athos. Olives and olive oil are essential components of the local monks' daily diet.

The appearance of the monastery walls is important in this image of sacred space — inaccessible and hard on the outside and open to the inner world — with cloisters opening up to courtyards filled with light. The monolithic walls comprised of large stone pieces, with highly raised windows and cell consoles, in addition to a monumental architectural appearance, give a feeling of strength and invincibility serving as a tangible sign that they are strongholds of the spirit. Although many monasteries often had a dramatic history — being heavily damaged by various historical disturbances — currently most of them are repaired and restored in their original forms (Ill. 5).

The main assets of Mount Athos are hidden within monasteries walls — these are historic churches (katholikons and internal churches) as well as icons and saintly relics — many of them miraculous. They also house frescoes, refectories, chapels, holy chalices, cemeteries, ossuaries, springs, wells, gardens. All these elements are a visible basis for the sacred of Athos, which in its suggestiveness creates a powerful energy felt by pilgrims.

Frescoes and icons present in the monasteries and hermitages are also an important element of the sacredness of the landscape. Many of them depict urban, rural and natural landscapes as a background of religious historical events. In addition to the purely contemplative or historical significance of these frescoes and icons, they carry a vivid and visible image of the perception of the world by artists throughout history. Artistically prepared axonometric plans of monasteries from different times also reflect the unique spaces of monasteries. This phenomenon of anthropomorphic growth into the natural is a characteristic feature of Athos, its relation to the world, to space and time, as well as to their absence. The opposite impression is formed that everything is so inseparable from the

natural that there is a feeling that the hermitages and monasteries appeared here by themselves, as a natural phenomenon.

To a person present on Mount Athos, neither words nor letters are important, as everything comes without them. When a person is left without any stimuli, there arises a certain feeling — a sensation of the unity of everything. It becomes a universal reference for the sacred, a holiness independent of one's professed faith. One can, for a moment, touch it in inside the church walls or on the Mount's top.

Speaking of the sacred landscape of Mount Athos, one cannot miss the small chapels inconspicuous against the backdrop of mighty monasteries and richly decorated churches. Chapels are scattered all over the peninsula and always appear on the road at the right moment — as small drops of the sacred for thirsty pilgrims (Ill. 6). Chapels are located in dense forest patches by almost overgrown paths, on steep rocky shores, facing roads between monasteries, at crossroads, near springs, streams, and wells, near seashores and even on piers, in monastery yards or near hermitages. The chapels, with their presence, fill the space with the sacred, reminding pilgrims of the purpose of being on this earth. By appearing by the paths, on the side of the road, they interrupt the usual flow of the pilgrim's thoughts, they delay them for a moment, return them to the reality of the 'here and now', they are like a tuning fork in the general sacred music of space and time.

From an architectural point of view, chapels are characterized by a variety of forms: free-standing, enclosed buildings, often topped by a dome; open gazebos supported by columns; in the form of an arch or a wall decorated with reliefs. Chapel architecture usually features one or more arches with an embedded cross, crucifix or icon either in the centre of the chapel or as a finial. The construction materials used to build chapels are simple, available in the surrounding space: wood, stone, slate — for roofs and canopies. It is difficult to over-exaggerate the significance of these small drops of the sacred in creating a general feeling of a boundless sea of the holiness of this world (Podhalański and Kryvoruchko, 2020, p. 101). Their dispersion and surprising locations to a large extent build the landscape of the Athos peninsula and give it sacred features.

Travelling around Mount Athos is made possible by its network roads, paths, bridges or stairs. They cover this entire land — they weave winds along the most intricate trajectories to preserve the pilgrim's strengths. The paths to the monasteries and hermitages are an important element of the pilgrimage — they are pauses in worship, the time to adjust mood for a new monastery and new experience. The paths and

trails allow us to explore the entire space — the landscapes of the peninsula, covered with forests, created by the silhouettes of monasteries, roadside shrines, olive groves, vast vineyards and gardens. Roads, paths, stairs, bridges, stones trampled by human feet — all witnesses of unceasing prayer, that continues on Mount Athos (III. 7).

3. RESULTS AND DISCUSSION

Nature — created by God — is neutral and beautiful in and of itself, but the sanctity is given to this place by people. Nature as a whole and as an extremely complex system of individual yet interlinked elements is one of the means of the creation of the sacred. Nature can be described by the following properties: constantly alive and decaying, life-giving, subjective to cycles, variable in the manifestation of its essence, receptive, material and perceptible in a sensuous way. However, the sacred is not inherent in nature as such, without its manifestation by humans. The sacred appears inside a person — nature with its signs helps a person reach him- or herself. On Mount Athos, everything is imbued with the sacred, whether sacrality gives uniqueness to a place — or the uniqueness of a place gives rise to sacrality — it is difficult to distinguish here.

The combination of man-made anthropomorphic forms of the landscape with natural forms creates a contemplative atmosphere of harmony, peace and silence, which is a fundamental category of hesychasm, the silent prayer common on Athos (Uściniowicz, 2011, p. 147).

Characteristically, all man-made creations — both spaces and buildings on Mount Athos — are constructed from natural, local materials — stone and wood, creating an impression that everything around us is a natural, inseparable whole.

When one finally manages to get inside the monastery, the first thing that catches the eye are beautiful churches, painted in red and ochre colours, or with unplastered walls of natural stone. Red, similarly to white, carries religious symbolism. Small windows are usually located high, the main light enters the church through the windows in the tholobate that carries the dome. In Christianity, light has sacred meaning — it is a symbol of God and *sacrum* itself. Inside the temple, natural daylight comes from above, from under the dome and just partly through the windows. Due to the fact that services are held mainly in the evening and at night, natural light plays a small role in the services themselves.

During the liturgy, the church is usually illuminated. The psalms are read in minimal light — only one olive lamp. The central lamp above the nave and the chorus, is lit only during the liturgy, while all candles and lamps are lit only on the feast of the Resurrection

of Christ. It is significant that on Mount Athos there is no electric lighting in the churches, they are illuminated only by the lights of wax candles and olive lamps. Thus, light creates a kind of special, intangible, temporary landscape, capturing in its scattering the most important elements of the internal structure of the church. The first element are the sacred texts at which the light is directed. The dusky light entering the church is the best way to elicit the golden glow of the saints' haloes, the precious frames of miraculous icons, and the delicate carvings of the iconostasis. Flickering light helps to achieve a contemplative atmosphere, creating a unique sacred landscape of liturgy and prayer. The painted outer walls of the church and interiors (constituting a kind of *Biblia pauperum*): the transept, the external galleries, the refectory, in which the meal is part of the service (Sofragiu, 2020, p. 83), is where the sacredness of space originates, pouring generously to the exteriors of the church — to the monastery courtyard, then outside the monastery wall, and further to the surrounding hills and forests. This landscape *sacrum* is created by every dewdrop, speck of dust, blade of grass, buzzing insect, ray of sunshine, splash of sea wave, or the gaze of the monk Nicholas in the hermitage above Kotlomush — and formed into the universe of sacredness, which one penetrates with opening eyes, ears, all the senses of nature.

When this instantaneous feeling of sacredness flies by, to regain this warmth that fills one with joy — you look at this world in amazement and have to look into the depths of the roadside well for a long time... the sky is azure-blue, the water is immaculately pure, the stones of spring streams, which will return only in autumn, are dry, the endless heat of stone and the cool breath from the thickets of the forest, the comfort of the monastery galleries and the quiet nightly prayer in the church, the path that stretches and runs under the feet, catching up with pilgrim friends who are far ahead of you on the way to the next monastery.

*Stone to stone — becomes a road,
Footprint to footprint — the path is beaten,
Drop by drop — a stream runs from the dew,
The transience of dust — becomes eternity,
Hand to hand in prayer, closer and closer.*

Looking at the life on Athos, you realize that your own observations and thoughts come to you to understand these people who have dedicated their lives to God, they are only your own answers to your own questions.

The world we see here is actually different — very different from the world that we contemporary people know. Modern people are characterized by a specific system of perception, largely dependent on stereotypes and ways of perceiving the image of the world. On Athos, much of the usual perception does not exist.

The monastic world is hidden not only behind mighty walls, but also fenced off by silence where only prayer is heard. This silence is the best background for the perception of the landscapes of Mount Athos... It is one of factors that give the feeling of the presence of the sacred.

To understand Athos, it is necessary to have the experience of Athos — it is a monastic experience. Here knowledge is transmitted not by words, but by the experience of being. This being — eight-hour prayers and worship, eight-hour work and eight-hour rest, which also constitutes of individual prayers and reading sacred texts. Pilgrims who come to Mount Athos join liturgies, services, meals and are bound to work for monastic needs.

Cyclicity is the main feature of time on Mount Athos. The linearity of time is not important here. There is no hurry, every day is engaged in the same actions that form monastic life. Life is dedicated to God. On Mount Athos, the pace of life is defined by the sun. In most monasteries, the day begins at 6 PM, long before dawn, in the monastery of Iviron — at sunrise, only the monasteries of Vatopedi and St Panteleimon live following our usual time. Worship usually begins at 1 or 3 AM. It is an unusual time for pilgrims, but in this quietest time, the world is asleep and no one interferes with being with God.

Such cyclicity, the recurrence of events, services, holidays, work and prayer, create the impression of existence in a place beyond time. And existence beyond time is existence closer to eternity, closer to God. On Mount Athos, monks live outside of time, which has little significance in monastic life. Practical daily life is related to time, but the main goal is to live beyond time, with the Spirit.

The stones of monastic courtyards polished by the feet of monks and pilgrims for hundreds of years reflect the contemplation by feet. It is a pity that, over time, the oldest sills and gates, gouged by deep traces of footsteps, are replaced with new stones. How many more feet do these stones have to rub through so they may regain their holiness from contemplation with feet (Ill. 8A)?

Monastery stones can be contemplated not only with feet, but also through human reflection, perception and the sense of beauty. The Sculpting the land of Mount Athos with architecture proves once again that true architecture, true art is created primarily by the power of spirit, inspiration, faith, impeccable taste, which is inconceivable not to get on this God-given land. Feelings, sensations and love inspire monks to create artwork from the materials provided by nature and which are nearby, everywhere — one just need to be able to see them and feel their place in the big canvas of harmony (Ill. 8B).

As everything in God is unexpected and unknowable, so often the great is hidden in the small, and the small turns out to be majestic. God hides in details, the details, smaller than the paths, the chapels, in micromolecules of the sacred — that emanate with their inner light dispersing the sacredness on the landscape, just like little fireflies, dispersing the dark of night, illuminating and enchanting the image of the night-cape. These small signs of the sacred carry the memory of a place, they speak to a person with their semantics, encouraging reflection (Ill. 9).

Finally, the most important component of the landscape for a person is life itself, filled with life-giving energy. The phenomenon of life is one of the most important in Christian teaching — it refers to the life giving Holy Spirit. Therefore, plants — either wild or cultivated — carry this energy of the living, and with it — the sacredness. And the entire landscape of Mount Athos is covered with this Spirit, embodied in boundless variety of the green cover and all the colours of spring flowers. Much of the living plant life here was planted by monks and novices. Anthropogenicity next to the naturalness of the landscape creates the sacred of Mount Athos, joined in an inseparable whole. This sanctity may be recognized in the millennial cypresses growing in the Great Lavra, the Chilandar Monastery or other monasteries, as well as vineyards that cover the warm slopes of Athos land (Ill. 10).

The sacred landscape of Mount Athos does not exist without humans, without its eternally living saints, whose images cover the walls of churches, refectories, galleries and transepts; without currently living abbots, archimandrites, monks, novices; without all the brothers from the monasteries and courteous pilgrims, who touch the sanctity of this land with surprise and amazement, each in their own way; and without those unborn ones who will be born with a little holiness, collected on Mount Athos and passed on to them by their parents. They touch the sacred with their eyes, with their feet and with their hands, with their bowing heads, with their expanded consciousness, as well as their own imperceptible sub- and super-consciousness, and they will carry It with them, returning to their usual daily life, so distinctive from this world.

One is unable to describe beauty in full. Fathers created books not in order to theorize in, but to put them into practice (Durel, 2018, p. 116).

Such is the sacred landscape of Mount Athos...

4. CONCLUSIONS

The sacred is manifested in metaphysical reality (Nussbaumer, 2009, p. 63), through the mysterium and artistry of the icon art and the temple, while em-

pirical reality is elevated to the level of an absolute world.

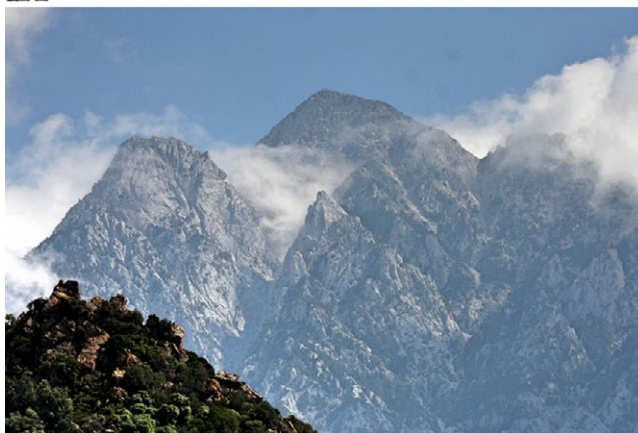
The content of the sacred fits in the tradition of permanence, associated with timelessness — eternity, which is an imminent element of transcendence. In the inseparability of the content-form of a sign (marked as the basic condition of communicating through symbols, images and archetypes) the syncretism of a form manifests itself — the form which has been imprinted into the common consciousness

of generations through tradition, taking on the form of canon — a sanctified permanence, indisputable in the scope of tradition.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors are grateful to ΙΕΡΑ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ, the Holy Mount Athos Office, and hosting Monasteries for letting them visit, stay and experience the very deep feeling of peace and power of common prayer.

1A

1B

Ill. 1. Holy Mount Athos: view from the St Paul Monastery (A), view from the Pantokratoros monastery (B). Photos by the authors.

Il. 1. Góra Athos: widok z klasztoru św. Pawła (A), widok z klasztoru Pantokratora (B). Fot. Autorzy.

2A

2B

2C

2D

2E

2F

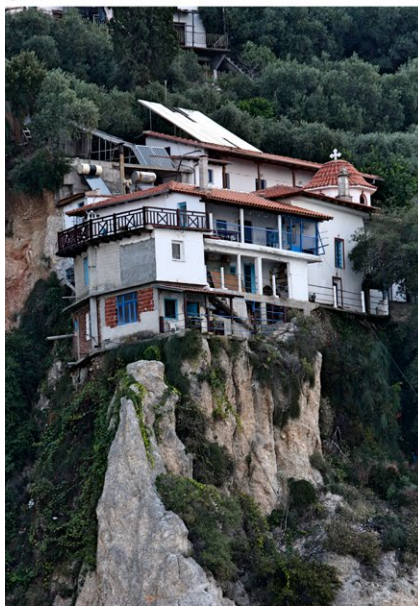

III. 2. Holy Mountain monasteries location — pearls of the Athos rosary: Gregoriou and Simonopetra (A), St Paul (B), Docheiariou (C), Xenofontos (D), Pantokratoros (E), the icon of the Zograf monastery (F). Photos by the authors.

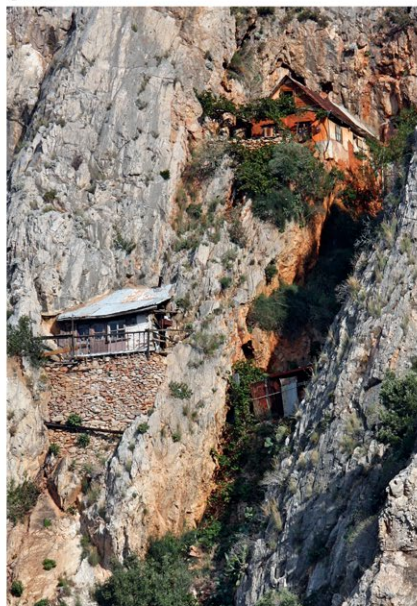
II. 2. Położenie klasztorów Świętej Góry — perły w różańcu Athos: klasztor Grigoriu i klasztor Szymona Piotra (A), klasztor św. Pawła (B), klasztor Dochiariu (C), klasztor Ksenofonta (D), klasztor Pantokratora (E), ikona klasztoru Zo-grafu (F). Fot. Autorzy.

3A

3B

3C

3D

3E

III. 3. Hermitage monasteries: sketes on rocks — as swallows nests: St Anna skete (A, B, C), the hermitage of the prophet Elijah (D, E). Photos by the authors.

II. 3. Klasztory pustelnicze: skity na skałach — niczym jaskółcze gniazda: skit św. Anny (A, B, C), pustelnia proroka Eliasza (D, E). Fot. Autorzy.

4A

4B

III. 4. Landscape surrounding Zograf Monastery — olive orchard (A), pier (B). Photos by the authors.

II. 4. Krajobrazowe otoczenie klasztoru Zografu — klasztorny sad oliwny (A), molo (B). Fot. Autorzy.

5A

5B

III. 5. The sturdiness of walls symbolizes the certainty of faith: Philotheou monastery (A), the Great Lavra monastery (B). Photos by the authors.

II. 5. Solidność murów symbolizująca pewność i siłę wiary: klasztor Filoteu (A), Wielka Ławra (B). Fot. Autorzy.

6A

6B

6C

6D

6E

6F

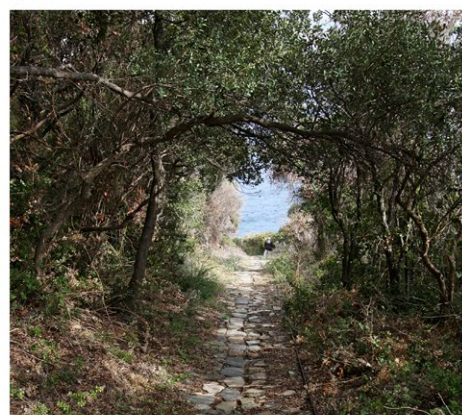
6G

Ill. 6. Shrines sprinkled in landscape as ‘sacred drops’: in the forest (A), on a field (B), by a road (C, D, E), by the coast (F), by a monastery (G). Path from the Stavronikita monastery to the Pantokratoros monastery (A), estate of Xiropotamou monastery (B), estate of Chilandariou monastery (C), near the Zograf monastery (D), from the Chilandariou monastery to the Esphigmenou monastery (E), estate of Gregoriou monastery (F), by the Great Lavra (G). Photos by the authors

Il. 6. Kapliczki rozsiane w krajobrazie jako „krople *sacrum*”: w lesie (A), na polu (B), przy drodze (C, D, E), na wybrzeżu (F), przy klasztorze (G). Ścieżka z klasztoru Stawronikita do klasztoru Pantokratora (A), na terenie klasztoru Kseropotamu (B), na terenie klasztoru Chilandar (C), w pobliżu klasztoru Zografu (D), przy drodze z klasztoru Chilandar do klasztoru Esfigmenu (E), na terenie klasztoru Grigoriu (F), przy klasztorze Wielka Ławra (G). Fot. Autorzy.

7A**7B****7C****7D****7E****7F****7G**

Ill. 7. Roads, paths, bridges, stairs in sacred landscape. The road from Esphigmenou monastery to Chilandariou monastery (A, B), road to Esphigmenou monastery (C), path to Stavronikita monastery (D), path to Śt Anthony Pechersky skete near Esphigmenou monastery (E), stairs to Pantokratoros monastery (F), stone bridge near Pantokratoros monastery (G). Photos by the authors.

Il. 7. Drogi, ścieżki, mosty, schody w świętym krajobrazie. Droga z klasztoru Esfigmenu do klasztoru Chilandar (A, B), droga do klasztoru Esfigmenu (C), ścieżka do klasztoru Stawronikita (D), ścieżka do skitu św. Antoniego Pieczerskiego w pobliżu klasztoru Esfigmenu (E), schody do klasztoru Pantokratora (F), kamienny most w pobliżu klasztoru Pantokratora (G). Fot. Autorzy.

8A

8B

III. 8. Paving serving in contemplating by the senses: the Great Lavra (A), Chilandariou Mmonastery (B). Photos by the authors.

II. 8. Nawierzchnie do kontemplacji zmysłami: Wielka Ławra (A), klasztor Chilandar (B). Fot. Autorzy.

9A

9B

9C

III. 9. The holiness is in the details — the holy signs in the landscape of Athos: the cross by Pantokratoros monastery (A), the cross by Chilandar monastery (B), the cross by St Anna skete (C). Photos by the authors.

II. 9. Świętość jest w szczegółach — święte znaki w krajobrazie Athosu: krzyż przy klasztorze Pantokratora (A), krzyż przy klasztorze Chilandar (B), krzyż przy skicie św. Anny (C). Fot. Autorzy.

10A

10B

III. 10. The beauty of the Living in the trees and shrubs: cypress in the Chilandariou monastery (A), vineyards of the monasteries of Esphigmenou (B). Photos by the authors

II. 10. Piękno Życia w drzewach i krzewach: cyprysy przy klasztorze Chilandar (A), winnice klasztoru Esfigmenu (B). Fot. Autorzy.

1. WPROWADZENIE

We wprowadzeniu do tematu autorzy przedstawiają szereg pytań, na które nauka nie udzieliła dotąd wyczerpującej odpowiedzi. Dotyczą one wyobrażeń o pewnych właściwościach świata, których istota i granice są trudne do zarysowania, gdyż sięgają granic widzialnego i wyobrażonego. Prawdopodobnie nie ma ostatecznej odpowiedzi na fenomen nieskończoności, która — rozpatrywana w kategoriach boskości i wieczności — jest święta.

Dla naukowego dyskursu o ludzkim rozumieniu świata, ważne jest zadawanie pytań i poszukiwanie odpowiedzi. Wydaje się, że nie ma innej drogi na zrozumienie nieskończonych obiektów i pojęć. Tylko w ten sposób można rozszerzyć to, co znane i zrozumiałe, przesuując granice nieznanego i niezmiernego.

Cel i zakres pracy

Głównym celem pracy jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: Czym właściwie jest *sacrum* krajobrazu? Czy jest to krajobraz, który zawiera świętość jako całość lub jako element, lub który ma cechy świętości jako ogólnej właściwości nadanej doznaniu? Czy *sacrum* jest nierozdzielnie związane z odbiorcą *sacrum* jako relikwii, czy może istnieć niezależnie?

Czym jest świętość? Czy jej egzystencja zależy od nas — ludzi, jej widzów, odbiorców i konsumentów?

Czy świętość jest obiektywnie poza nami, w samym krajobrazie, czy też istnieje wyłącznie w naszych głowach? Czy ma ona swoje przeciwieństwo w *profanum*, tak jak to, co boskie, przeciwstawia się temu, co ludzkie? Czy *profanum* jest zniekształconą, nie w pełni wykształconą, niezrozumianą świętością? Czy *sacrum* jest świętością? Czy jest wartością? Czy ma swoją miarę, czy może jest niezmiernością tego, co przekracza ludzkie pojmowanie? Czy jest drżeniem pustki? Czy istnieje jak gwiazda oświetlająca wszystkie byty, czy raczej jest jak wszechpożerająca czarna dziura? Czy poddaje się uczuciom, kontemplacji i współuczestnictwu?

Czy możemy udzielić banalnej odpowiedzi na istotne pytania, znając niedoskonałość naszego intelektu? Czy możemy nie udzielać żadnych odpowiedzi na banalne pytania?

Czy ten temat może zwiększyć naszą wiedzę lub poszerzyć nasze uczucia? Czy jest związany z ogólnoludzkim zjawiskiem, czy raczej z osobistą relacją?

Czym jest Góra Athos? Czy jest to miejsce, czy pewna jakość? Szczególnie miejsce o szczególnej jakości? Miejsce mistyczne, transcendentne, irracjonalne, święte... Wiele pytań — niewiele odpowiedzi...

Celem artykułu jest analiza zjawiska *sacrum* krajobrazu. W badaniach nad jego reprezentacjami w krajobrazie naturalnym, półnaturalnym i kulturowym

autorzy wybrali obszar Świętej Góry Athos — krajobrazu, w którym natura i artefakty antropogeniczne, dziedzictwo materialne i niematerialne, widzialne i niewidzialne, wieczność i przemijanie są nierozdzielnie związane od tysięcy lat.

Autorzy proponują spojrzenie na krajobraz Athos oczami architekta.

Metody — granice i skuteczność faktoryzacji przedmiotu badań krajobrazu: czynnik *sacrum*

Artystyczne i figuratywne środki poznania i rozwiązywania problemów badawczych, które mają charakter interpretacyjny i hermeneutyczny, są równie ważne jak kategorie naukowe. Reorientacja poznania z kategorii racjonalnych na przedstawienia metafizyczne i obrazy synkretyczne pozwala zbliżyć się do sfery tego, co niewidzialne i niewypowiedziane, co stanowi najważniejszy aspekt przedmiotu niniejszych badań — *sacrum* krajobrazu. Świętość przechodzi od rzeczywistości metahistorycznej do świata ziemskiego poprzez objawienie Słowa, deifikację człowieka, tajemnicę sztuki ikony i świątyni, gdzie rzeczywistość empiryczna zostaje sprowadzona do poziomu świata absolutnego.

Aby zidentyfikować, opisać i wyjaśnić pewne zjawiska, przedmioty lub wydarzenia, należy je zdefiniować jako przedmioty badań. Przedmioty badań charakteryzują się pewnymi cechami: nadają się do bezpośredniej lub pośredniej percepcji naukowej za pomocą narzędzi percepcyjnych, wywołują u badacza wrażenia i refleksje. Na tej podstawie ustalany jest oryginalny opis takiego obiektu, podejmowana jest próba jego wyjaśnienia poprzez identyfikację jego właściwości, struktury, przejawów, funkcji, zdolności do zmiany i rozwoju, interakcji z innymi podobnymi i odmiennymi obiektami oraz jego kontekst. Równolegle określane są właściwości przedmiotu badań oraz związanych z nim zjawisk i obiektów, formułowane są hipotezy, przygotowany jest plan dalszych badań i szkice teorii problemu, prognozy rozwoju. Identyfikacja właściwości i zdolności obiektów, które określają ich konstytucję w przestrzeni, czasie i sferze mentalnej (poza przestrzenią i czasem), ujawnia ważne aspekty przedmiotu badań i pozwala na zorganizowanie kolejnych kroków w celu określenia czynników tych zjawisk, obiektów, zdarzeń.

Poszukiwanie cech obiektów badawczych opiera się na racjonalnych procedurach identyfikacji, determinujących zależności między warunkami początkowymi i powstawaniem obiektów, ich wewnętrznymi potrzebami i faktycznym kształtowaniem, ich umiejscowieniem w szerszych systemach i relacjach zewnętrznych, ich funkcjonowaniem, zmianami i rozwojem lub degradacją.

Tradycyjnie nauka posługuje się podziałem na byty materialne i niematerialne, choć jest to dość grube

założenie, które często prowadzi do ograniczeń samej nauki, skutkując rozważaniami o rozdzielonych stronach jednego przedmiotu. Nawet fizycy odkryli, że niematerialne oddziaływania między obiektami zdają się wynikać z materialnych nośników tych oddziaływań i dalej — z fizycznych nieskończoności makro- i mikroświatów. Dlatego w rzeczywistości nie da się rozdzielić świata materialnego — namacalnego od niematerialnego — zwanego też duchowym, gdyż stanowią one jedność jednego znanego człowiekowi świata. Niematerialny, duchowy świat nie tylko przejawia się poprzez materialne lub postrzegalne właściwości, ale także jest ich ucieleśnieniem. W ten sposób niewidzialny świat objawia się poprzez świat widzialny. Człowiek pojmuje niematerialne cechy świata poprzez swoją własną, przyziemną zdolność do symbolizowania, tworzenia symbolu — nierozzerwalnego związku między tym, co konkretne i abstrakcyjne, ograniczone i nieskończone, wytłumaczalne i niewytłumaczalne. Symbol jest naturalnym sposobem ratowania człowieka przed nieskończonością wszystkiego, strukturami chaosu, których nie rozumie, na tle nieokielzanych pragnień pokonania siebie i świata. Symbole są wyjaśniane przez znaki, które są ich wrażliwą stroną, możliwą do poznania zmysłowego. Najbardziej jaskrawym wyrazem połączenia widzialnego i niewidzialnego w symbolu jest obraz — uniwersalna kategoria holi- stycznego uchwycenia świata, który otacza człowieka.

Najwyższą wartością świata duchowego dla człowieka jest *sacrum*, boskie światło (Mikołajczak, Dymczyk, 2021, s. 59), budzące podziw i uwielbienie, nie tylko ze względu na swoją potęgę i wszechobecność, ale także ze względu na swój ogrom, obejmujący ograniczone ludzkie cechy istniejące w tym świecie. Dlatego w treści, strukturze i formie wydarzeń i obiektów duchowych istnieją zjawiska, których nie można opisać w kategoriach racjonalno-naukowych. Warunki manifestacji i czynniki *sacrum* obejmują irracjonalny, transcendentny materiał, który jest wyznacznikiem miejsca, struktury i funkcjonowania świątyni, określając granice naukowej faktoryzacji procesów duchowych i wyraża się w synkretyzmie (niepodzielnej integralności *sacrum*) obiektów sakralnych.

Czynnik *sacrum* jako wyznacznik rozwoju przestrzeni i ewolucji osadnictwa oraz oswajania krajobrazu przejawia się od czasów starożytnych w światopoglądzie człowieka. Manifestacja *sacrum*, jego objawienie się człowiekowi, otwiera samą przestrzeń. Rozróżnienie przestrzeni jest miarą manifestacji aspektu *sacrum*. Świętość rezyduje w przestrzeni jako genetycznie pierwotna miara jej manifestacji i jest w niej obecna jako pierwotne źródło i pradawna moc. Świętość jako metakategoria bytu wyczerpuje przestrzeń, ale przestrzeń nigdy nie wyczerpuje całkowicie świętości: nie ma przestrzeni ani jej części, która nie

byłaby święta, ale duchowość wykracza poza namacalną rzeczywistość. Przestrzeń jest definiowana jako środek manifestacji *sacrum* dla człowieka, jako rodzaj świętości lub jako sama świętość, co wprowadza nowy punkt odniesienia w podstawach profesjonalnej działalności architektonicznej — absolutność znaczenia i wartości dla człowieka.

Tak więc czynnik *sacrum* w ewolucji krajobrazu ujawnia przestrzeń sakralną jako przestrzeń o cechach dualistycznych: niematerialną, nieskończoną przestrzeń Ducha, której nie można opisać metodami racjonalnymi (definicja niebiańska) oraz przestrzeń duchową — miejsce i przedmiot duchowej manifestacji i działania, które można opisać metodami racjonalnymi (definicja ziemską). Manifestacja *sacrum* ma miejsce: po pierwsze — w objawieniach, epifaniach, wglądach, wizjach, niezależnych od ludzkiej woli, po drugie — w ludzkiej osobistej lub kolektywnej woli, by budować obiekty sakralne dla konsekracji wspólnoty, kultu i życia w Bogu. Czynnik sakralny wyraża się w strukturze krajobrazu, w znacznej głębi historycznej różnych przejawów oraz niejednorodności terytorialnej rozmieszczenia obiektów różnych religii i grup etnicznych.

Interesującą dyskusję na temat *sacrum* i świętości krajobrazu przeprowadza A. Zachariasz (2013), gdzie przywołując Eliade M. (1991) i Kłoczowskiego (1991) pisze: *Zjawisko przejawiania się świętości (sacrum) to hierofania, a sfery sacrum i profanum mogą się pokrywać, gdyż tak naprawdę świętość objawia się w umyśle* (s. 114). Stwierdzając dalej, że *Świętość może być cechą całego ogrodu, np. przyświątynnego, ale może też cechować niewielki fragment rozległego ogrodu czy parku i zwykle wynika z obecności obiektu o cechach symbolicznych z sacrum kojarzonych* (s. 114). Rozpatrując natomiast problem *sacrum* zauważa, że: *(...) to szczególna właściwość miejsca czy krajobrazu, stała lub ulotna, w ogrodach różnych kultur kojarzona z obiektami, m.in. świątyniami, kaplicami, kopcami, grotami, pamiątkowymi monumentami, roślinami — np. święte drzewa), przestrzeniami (m.in. cmentarzami, Polami Elizejskimi, górami — np. Parnas czy Fuji), ale też ze zjawiskami przyrody, tradycjami czy wydarzeniami (np. kwitnienie wiśni w Japonii, nabożeństwa majowe przy kapliczkach). Twórcy ogrodów wykorzystując treści semantyczne uruchamiają u zwiedzającego wiele skojarzeń, odwołują się do jego przeżyć, wiedzy i doświadczenia, a elementy te współtworzą niepowtarzalny genius loci, którego świętość jest częścią integralną* (s. 115). Kwestię rozstrzygnięcia, czy krajobraz Athosu jest krajobrazem sakralnym, czy świętym, Autorzy pozostawiają indywidualnej ocenie Czytelnika.

2. UWARUNKOWANIA GEOGRAFICZNE, HISTORYCZNE I ADMINISTRACYJNE GÓRY ATHOS

Półwysep Athos położony jest na wschodnim wybrzeżu Grecji, na jednym z trzech półwyspów Chalkidiki. Wysokość terenu narasta od ładu do końca półwyspu, który kończy się monumentalnym szczytem — Górą Athos o wysokości 2033 m n.p.m. (Kadas, 2002, s. 9). Niedyś, według legendy, na szczycie znajdował się bożek, który został zrzucony przez chrześcijan. Do III wieku naszej ery na tym półwyspie znajdowało się kilka miasteczek, które stopniowo popadły w ruinę i zniknęły.

Historia półwyspu owiana jest legendami. Jedną z nich, która wyjaśnia i wzbogaca sakralną wartość tego miejsca, głosi, że Matka Boża została zmuszona przez burzę morską do przybicia do brzegu w tym miejscu. Półwysep spodobał się Jej tak bardzo, że pobłogosławiła go jako swoją siedzibę, obiecując, że miejsce to będzie przez nią szczególnie chronione i tu będzie wstawiać się u Boga za ludzkością. Od tego czasu przybywają tu ludzie, którzy chcą poświęcić swoje życie służbie Matce Bożej.

W widoku ogólnym na Górę Athos, szczegóły wyraźnie oddzielają się od morza, a trzy główne elementy krajobrazu pozostają do kontemplacji — ziemia, woda i niebo, czyli trzy główne z pięciu mitologicznych żywiołów tworzących świat. Ziemia jest reprezentowana przez grzbiet niskich gór z najwyższym punktem — Górą Athos. Charakterystyczna dla relacji ziemia-woda jest wyraźna pozioma linia oddzielająca wodę i łąd. Rzeczywistość ziemską Góry Athos jest zbudowana na tej poziomej linii. Srebro wody i ciężka masa ziemi tworzą kontrast i interakcję, która nie pozostawia nikogo obojętnym. To estetyczne doświadczenie nabiera pewnego absolutu i faktycznie kładzie podwaliny pod *sacrum* krajobrazu. Góra na tle nieba ma jedną charakterystyczną cechę — jej szczyt jest często przesłonięty chmurami, prawdopodobnie ze względu na specyficzną klimatu i wysokość samotnego szczytu. Jednak wierzący kojarzą to z obecnością Dziewicy na Górze Athos. Ten symboliczny obraz staje się kolejnym akcentem sakralizacji krajobrazu Góry Athos. Obecność chmur między skałami sprawia wrażenie tajemniczości, sekretu, obecności niewidzialnego (il. 1A).

Wszechobecność widoku Góry Athos we wszystkich nadmorskich panoramach podkreśla jej nadnaturalne, a nawet duchowe cechy. Piękne, rozległe i dalekie widoki sprzyjają łączeniu piękna z *sacrum* krajobrazu w świadomości odbiorcy (il. 1B).

W punktach widokowych, belwederach, często znajdują się altany, które podkreślają walory tych miejsc jako wybitnych przestrzeni percepcji wizualnej i kontemplacji. Nie ma w tym nic dziwnego, gdyż miejsca

te, pozwalające na kontemplację estetyczną wzniosłego krajobrazu, często określane są przez pielgrzymów jako miejsca niebiańskie, „oazy w środku rajów”.

Półwysep jest obszarem górzystym, poprzecinany wąwozami, dolinami rzek i strumieni, które wypełniają się w porze deszczowej, a w lecie całkowicie wysychają. Krajobraz wydaje się być odwieczny, trwały, niewzruszony. To wrażenie potęgują strome, skaliste zbocza gór, za którymi kryje się szczyt góry Athos, które dodatkowo imponują swoją niedostępnością. Jednakże krajobraz ten jako żywioł — ziemia — jest w nieustannym ruchu. W swoich głębinach jest wypełniony lawą i gorącym, które w każdej chwili może wydostać się na powierzchnię.

Roślinność jest typowa dla strefy śródziemnomorskiej. Obszar pokryty jest niskimi i gęstymi gajami dębowymi, z krzewami, trawami i kwiatami, które kwitną tylko wiosną i wczesnym latem. Woda morską otacza półwysep z trzech stron, gdzie — nawiasem mówiąc — nie ma zwyczaju pływania czy plażowania — zgodnie z lokalną wielowiekową tradycją monastyczną. Doliny rzeczne i wąwozy wysychają podczas upalnego lata i ożywają między jesienią a wiosną, gdzieś głęboko w górskich dolinach bulgoczą nieliczne źródła.

Obecność cykad i innych owadów wzbogaca doświadczenia zmysłowe, szczególnie po zmroku. Świat zwierząt reprezentują głównie muły i koty. Muły hodowane są przez mnichów od wieków, pomagają im transportować żywność i inne towary do odległych, odosobnionych klasztorów i pustelni. Dla ludzi Zachodu zaskakujący jest zakaz posiadania zwierząt domowych, za wyjątkiem kotów.

Na Górze Athos istnieje wiele różnych zakazów i tabu, które wynikają z charakteru życia klasztorowego i starożytnych tradycji, sięgających ponad tysiąc lat wstecz. Obejmuje to również fakt, że kobiety nie mogą tam mieszkać ani odwiedzać tego miejsca. Obecność mnichów żyjących w dwudziestu klasztorach i ponad pięćdziesięciu pustelniach i skitach tworzy szczególny klimat psychologiczny tego miejsca.

Pod względem lokalizacji w krajobrazie klasztor Góry Athos można podzielić na kilka grup. Niektóre duże obiekty znajdują się w bliskiej odległości od morza i są to zazwyczaj twierdze z potężnymi murami obronnymi. Przeważnie zbudowane są na planie prostokąta, czasem innych wielokątów, w zależności od topografii (klasztor Grigoriu, Esfigmenu i Ksenofonta). Inne znajdują się na stałym lądzie: w lesie (klasztor Konstamonitu i Zografu), na niedostępnych skałach (klasztor Szymona Piotra) lub wśród gór (klasztor św. Pawła) (il. 2).

Niezwykle znaczący obraz klasztorów, symbolizujących paciorki różańca, odnajdujemy na ikonie Matki Bożej, której kopie rozprowadzane są w wielu tutejszych klasztorach. Ukazuje ona *świętość* krajo-

brazu stworzoną poprzez umiejscowienie klasztorów na półwyspie Athos.

Chociaż tradycyjnie klasztory zakładane na Górze Athos były gospodarczo zależne od krajów założycielskich, które pomagały w ich utrzymaniu w tysiącletniej historii, przynależność do określonego narodu nie ma większego znaczenia. Monastyczne braterstwo kształtuje duszę nie przez różnice, ale przez podobieństwo gorliwości w służbie Bogu. Jednak tradycyjnie Bułgarzy opiekują się klasztorami Zograf, Serbowie — klasztorami Hilandar, Rumuni — klasztorami św. Jana Chrzciciela (Prodromos), Ukraińcy i Rosjanie — klasztorami św. Pantalejmona.

Tysiącletnia historia Góry Athos często ukazuje dramatyczne ścieżki historii rozwoju, kolejnych upadków i odrodzenia życia monastycznego i klasztorów.

Rdzenni mieszkańcy Rusi Kijowskiej pojawili się na Górze Athos już na początku XI wieku. Pierwsza znana pisemna wzmianka o istnieniu starożytnego klasztoru mnichów z Rusi Kijowskiej na Górze Athos, która również dowodzi duchowego wpływu Świętej Góry na Ruś Kijowską, pochodzi z 1016 roku. Mnich Antoni z Kijowa (Antoni z Jaskiń, znany również jako Antoni Pieczerski), po dwudziestoletnim pobycie w klasztorze Esfigmenu, otrzymał polecenie rozszerzenia wiary na swoją ojczyznę. Powrócił do Kijowa i założył pustelnię, która położyła podwaliny pod Ławrę Kijowsko-Pieczerską. Pierwszy klasztor na Górze Athos, założony przez mnichów pochodzących z Rusi Kijowskiej, nosił nazwę Xylurgus (z greki — cieśla). W pierwszej połowie XII wieku liczba klasztorów wzrosła tak bardzo, że w 1169 roku nadano im nazwę monaster św. Pantalejmona, znany powszechnie jako *Rossikon* (Shumylo, 2015, s. 79).

W 1757 roku Paisjusz Wielickowski z Ukrainy założył nowy klasztor — pustelnię św. Eliasza przy klasztorze Pantokratora, który po greckim przejęciu klasztoru św. Pantalejmona stał się centrum ruskiego monastycyzmu na Górze Athos. Ukraińska pustelnia Chorn'iy V'yr (Czarny Wir) istniała przy klasztorze Zografu w XVIII i XIX wieku. Przed 1917 rokiem na Górze Athos służyło ponad 1500 rdzennych mieszkańców Ukrainy (Shumylo, 2018). Athos był duchowym centrum od tysięcy lat, odgrywając ważną rolę w ustanowieniu prawosławia, w tym monastycyzmu, na Ukrainie.

Również mniejsze pustelnie są integralną częścią świętego krajobrazu Góry Athos. Znajdują się w odległych obszarach, które nie nadają się do budowy większych budynków. Tam, gdzie teren jest trudno dostępny — jak na zboczach Góry Athos — pustelnie są wyrzeźbione jak jaskółcze gniazda. Są na tyle niedostępne, że żywność często transportuje się tam na linach. Wizerunek pustelni na stromym klifie jest tak typowy, a zarazem zadziwiający, że stał się znakiem

rozpoznawczym krajobrazu Athos (il. 3). Siła ducha i wiary sprawiają, że mnisi-eremici „zakotwiczą się” na stromych klifach, w miejscach, gdzie nawet ptaki rzadko lądują. Najbardziej strome zbocza znajdują się wokół szczytu Góry Athos i tutaj bliskość Świętej Dziewicy jest najbardziej odczuwalna. Niezmierzona przestrzeń morza i nieba, cisza, spokój i świadoma rezygnacja z dóbr życia pozwalają eremitom skupić się na medytacji, modlitwie i refleksji.

Prodromos to rumuński, cenobityczny skit należący do klasztoru Wielka Ławra, położony na wschodnim krańcu (zwanym Vigla) Prawosławnego Państwa Monastycznego Świętej Góry Athos, pomiędzy Morzem Egejskim na wschodzie i szczytem Athos na zachodzie, w pobliżu jaskini pustelnika — św. Atanazego z Athosu. Nazwa Prodromos pochodzi od greckiego słowa „Zwiastun”, które jest także przydomkiem św. Jana Chrzciciela. Najstarsze wzmianki o rumuńskich mnichach w tym miejscu pochodzą z około 1750 roku, kiedy to kilku z nich, pod przewodnictwem hieronicha Macarie, mieszkało w odosobnieniu, w pobliżu kaplicy św. Jana Chrzciciela, od którego wzięła się nazwa skitu. Na początku XIX wieku na tym obszarze istniały trzy rumuńskie skity (*Romanian skete Prodromos official site*, 2021).

Skit Prodromos posiada rozległe ogrody, znajdujące się po północno-wschodniej i południowej stronie głównego kompleksu klasztorowego. Rumuńscy mnisi, którzy tam mieszkają i modlą się, utrzymują nie tylko cyprysy znajdujące się wzdłuż linii nieruchomości, ale także inne rodzaje zieleni, rozrzucone po całym terenie klasztoru. Cyprysy rosnące w pobliżu Katolikonu — głównej świątyni zespołu klasztorowego — zapewniają pas cienia na dziedzińcu. W ogrodach klasztorowych często znajdują się pola uprawne, otoczone przez lasy i innego rodzaju roślinność typową dla Athos.

Lokalizacja Skitu św. Jana Chrzciciela jest wyjątkowa ze względu na bliskość szczytu Świętej Góry. Atmosfera ogrodów nawiązuje do malowniczych obrzeży klasztoru i kilku mniejszych keli, rozrzuconych na pobliskim klifie. Warto podkreślić, że klasztor stosuje ekologiczny sposób pozyskiwania energii elektrycznej za pomocą własnej farmy fotowoltaicznej, która składa się z sześciu rzędów paneli skierowanych na południe. Nie tylko klasztor ma ogrody, przy każdej kelii również znajdują się ogrody warzywne i małe sady. Cały kompleks służy zarówno zamieszkującym go mnichom, jak i rumuńskim pielgrzymom, którzy licznie i często odwiedzają Prodromos, gdzie mogą modlić się w swoim języku na greckim półwyspie Athos.

Gaje oliwne wokół monasterów są integralnym i prawdopodobnie najstarszym elementem sakralnego krajobrazu — część z nich założono wiele wieków temu (il. 4A). Niektóre są tak stare, że wizualnie zlewają się z krajobrazem — jedynie srebrzystoszary

kolor starych drzew lub jasnozielony młodych i ledwie zauważalna regularność ich rozmieszczenia wskazują na ludzką ingerencję w ich kształtowaniu. Oliwka europejska to wyjątkowo długowieczna roślina — rośnie i owocuje ponad tysiąc lat, ale zdarzają się również okazy drzew mających ponad dwa tysiące lat. Tak długa pamięć miejsca, jego nienaruszalność, stała się już uświęconym elementem krajobrazu. Rozrzucone na dużych obszarach, często na stromych zboczach, wzdłuż ścieżek i polnych dróg Góry Athos, gaje oliwne tworzą szmaragdowe ramy dla drogocennych kamieni Góry Athos — kościołów i klasztorów. Zbocza gajów oliwnych są tarasowane i wspierane przez kamienne mury oporowe, co tworzy szczególny krajobraz Góry Athos. Oliwki i oliwa z oliwek to podstawowe składniki codziennej diety tamtejszych mnichów.

Wygląd murów klasztornych jest ważny w *sacrum* przestrzeni. Są one niedostępne i surowe na zewnątrz, ale otwarte na świat wewnętrzny, z krużgankami otwierającymi się na wypełnione światłem dziedzińce. Monolityczne mury składające się z dużych kamieni, z wysoko uniesionymi oknami i konsolami cel, oprócz monumentalnego wyrazu architektonicznego, dają poczucie siły i niezwykłości, służąc jako namacalny znak, że są twierdzami ducha. Chociaż wiele klasztorów miało często dramatyczną historię, gdyż mimo że były mocno zniszczone przez różne koleje losu, to obecnie większość z nich jest naprawiana i przywracana do pierwotnych form (il. 5).

Główne wartości Góry Athos kryją się właśnie wewnątrz murów klasztornych. Są to zabytkowe kościoły (katolików i wewnątrz cerkwie), a także ikony i święte relikwie — wiele z nich cudownych. Znajdują się tam również freski, refektarze, kaplice, święte kielichy, cmentarze, ossuaria, źródła, studnie, ogrody. Wszystkie te elementy stanowią widoczną podstawę *sacrum* Góry Athos, która w swojej sugestywności tworzy potężną energię odczuwaną przez pielgrzymów.

Freski i ikony znajdujące się w klasztorach i pustelniach są ważnymi elementami także *sacrum* krajobrazowego. Wiele z nich przedstawia miejskie, wiejskie i naturalne krajobrazy jako tło religijnych wydarzeń historycznych. Oprócz czysto kontemplacyjnego lub historycznego znaczenia tych fresków i ikon, niosą one żywy i widoczny obraz postrzegania świata przez artystów na przestrzeni dziejów. Także artystycznie wykonane, aksonometryczne plany poszczególnych monasterów z różnych czasów odzwierciedlają unikalne przestrzenie klasztorów. To zjawisko antropomorficznego wrastania w to, co naturalne, jest charakterystyczną cechą Athos, jego stosunku do świata, do przestrzeni i czasu, a także do ich braku. Powstaje przedziwne odczucie, że wszystko jest tak nierozdzielnie związane z tym, co naturalne, że odnosi się

wrażenie, iż pustelnie i monastery pojawiły się tu same — jako zjawisko naturalne.

Dla osoby przebywającej na Górze Athos ani słowa, ani litery nie są ważne, gdyż wszystko przychodzi bez nich. Gdy człowiek zostaje pozbawiony wszelkich doznań, pojawia się pewne uczucie — uczucie jedności wszystkiego. Staje się ono uniwersalnym odniesieniem *sacrum*, świętością niezależną od wyznawanej wiary. Można jej na chwilę dotknąć wewnątrz murów kościelnych lub na szczycie Góry.

Omawiając *sacrum* krajobrazu Góry Athos, nie sposób nie wspomnieć o małych kapliczkach, niepozornych na tle potężnych klasztorów i bogato zdobionych kościołów. Rozsiane po całym półwyspie, zawsze pojawiają się na drodze w odpowiednim momencie — jak mała kropla *sacrum* dla spragnionego pielgrzyma (il. 6). Znajdują się w gęstych lasach, na prawie zarośniętych ścieżkach, na stromych skalistych brzegach, przy drogach między klasztorami, na rozdrożach, w pobliżu źródeł, strumieni i studni, przy wybrzeżu morskim, także na molo, nawet na dziedzińcach klasztornych lub w pobliżu pustelni. Swoją obecnością wypełniają przestrzeń *sacrum*, przypominając pielgrzymowi o celu przebywania na tej ziemi. Pojawiając się przy ścieżkach, na poboczu drogi, przerywają zwykły przepływ myśli pielgrzyma, opóźniają go na chwilę, przywracają go do rzeczywistości „tu i teraz”, są jak kamerton w ogólnej świętej muzyce przestrzeni i czasu.

Z architektonicznego punktu widzenia kaplice charakteryzują się różnorodnością form: wolnostojące, zamknięte budynki, często zwieńczone kopułą; otwarte altany wsparte na kolumnach; w formie łuku lub ściany zdobionej płaskorzeźbami. W architekturze kaplicy zwykle występuje jeden lub więcej łuków z wbudowanym krzyżem, krucyfiksem lub ikoną w centralnej części kaplicy lub jako jej zwieńczenie. Materiały budowlane, z których budowane są kaplice, są proste, dostępne w otaczającej przestrzeni: drewno, kamień, łupek — na dachy i zadaszenia. Trudno przecenić znaczenie tych małych kropeł *sacrum* w tworzeniu ogólnego poczucia bezkresnego „morza świętości” tego świata (Podhalański, Kryvoruchko, 2020, s. 101). Ich rozproszenie oraz zaskakujące lokalizacje w znacznym stopniu budują krajobraz półwyspu Athos i nadają mu cechy *sacrum*.

Podróżowanie po Górze Athos możliwe jest dzięki sieci dróg, ścieżek, mostów czy schodów. Pokrywają one całą tę ziemię — ich splot wije się wzdłuż najbardziej zawitych traktów by chronić siły pielgrzyma. Ścieżki do klasztorów i pustelni są ważnym elementem pielgrzymki — są to przerwy w kulcie, czas na dostosowanie nastroju do nowego monasteru i nowego doświadczenia. Szlaki i ścieżki pozwalają poznać całą przestrzeń — krajobrazy półwyspu porośnięte lasami

i tworzone przez sylwetki klasztorów, przydrożne kapliczki, gaje oliwne, rozległe winnice i ogrody. Drogi, ścieżki, schody, mosty, kamienie wydeptane przez ludzkie stopy to świadkowie nieustającej modlitwy, która trwa na Górze Athos (il. 7).

3. WYNIKI I DYSKUSJA

Natura — stworzona przez Boga — sama w sobie jest neutralna i piękna, ale świętość jest nadana temu miejscu przez ludzi. Natura, zarówno jako całość, ale także jako niezwykle złożony system pojedynczych, lecz powiązanych ze sobą elementów, jest jednym ze środków kreacji *sacrum*. Można ją opisać następującymi cechami: stale żywa i ulegająca rozkładowi, życiodajna, podlegająca cyklom, zmienna w manifestowaniu swojej istoty, receptywna, materialna i dająca się poznać w sposób zmysłowy. Świętość nie jest nieodłącznym elementem natury jako takiej, bez jej manifestacji przez człowieka. *Sacrum* pojawia się wewnątrz człowieka — natura ze swoimi znakami pomaga człowiekowi dotrzeć do samego siebie. Na Górze Athos wszystko jest przesiąknięte świętością, trudno tutaj rozróżnić, czy świętość nadaje wyjątkowość miejscu, czy też wyjątkowość miejsca rodzi świętość.

Połączenie antropomorficznych form krajobrazu stworzonych przez człowieka z formami naturalnymi tworzy kontemplacyjną atmosferę harmonii, spokoju i ciszy, która jest podstawową kategorią hezychazmu — cichej modlitwy, powszechnej na Athos (Uścińowicz, 2011, s. 147).

Charakterystyczne jest to, że wszystkie twory człowieka, zarówno przestrzenie, jak i budynki na Górze Athos, są wykonane z naturalnych materiałów — kamienia i drewna. Tworzą wrażenie, że wszystko, co nas otacza jest naturalną, nierozzerwalną całością.

Po wejściu do klasztoru jako pierwsze widoczne są piękne kościoły (katolików), pomalowane na czerwono i ochrowo lub z surowymi, nieotynkowanymi ścianami z naturalnego kamienia. Czerwień, podobnie jak biel, niesie ze sobą symbolikę religijną. Małe okna są zwykle umieszczone wysoko, a główne światło wpada do kościoła przez okna w tamburze, na którym opiera się kopuła. W chrześcijaństwie światło ma szczególne znaczenie — jest symbolem Boga i samego *sacrum*. Wewnątrz świątyni naturalne światło dzienne pochodzi z góry, spod kopuły i tylko częściowo wpada przez okna. Odgrywa jednak niewielką rolę, gdyż nabożeństwa odbywają się wieczorem i w nocy. Podczas liturgii kościół jest zwykle oświetlony. Psalmi czytane są przy minimalnym oświetleniu — tylko jednej lampki oliwnej. Centralny kandelabr nad nawą i chórem jest zapalany tylko podczas liturgii, a wszystkie świece i lampy — wyłącznie w święto Zmartwychwstania Chrystusa. Znamienne jest to, że

na Górze Athos w kościołach przeważnie nie ma oświetlenia elektrycznego, a oświetlane są one jedynie ogniem woskowych świec i lamp oliwnych. W ten sposób światło tworzy rodzaj szczególnego, niematerialnego, tymczasowego krajobrazu, obejmującego w swoim rozproszeniu najważniejsze elementy wewnętrznej struktury świątyni. Pierwszym z nich są święte teksty, na które skierowane jest światło. Światło zachodzącego słońca wpadające do świątyni to najlepszy sposób na wydobycie złotego blasku aureoli świętych, drogocennych ram cudownych ikon, delikatnych rzeźbień ikonostasu. Migoczące światło pomaga osiągnąć kontemplacyjne misterium tworząc unikalny, wewnętrzny krajobraz liturgii i modlitwy. Malowane zewnętrzne ściany świątyni i wnętrza (stanowiące swego rodzaju *Biblia pauperum*): transept, zewnętrzne krużganki, refektarz (w którym posiłek jest częścią nabożeństwa) (Sofragiu, 2020, s. 83) to miejsca, w których sakralność przestrzeni bierze swój początek, rozlewając się obficie na zewnątrz świątyni — na dziedziniec, następnie poza mury klasztorne, a dalej na okoliczne wzgórza i lasy. To *sacrum* krajobrazowe tworzy każda kropla rosy, drobina kurzu, żdźbło trawy, brzęczenie owada, promień słońca, szum morskiej fali lub spojrzenie mnicha Mikołaja w pustelni nad klasztorom Kotłomusz. Elementy te kształtują wszechświat świętości, który można zgłębić wyrażając wszystkie zmysły.

Gdy to chwilowe uczucie świętości minie, by odzyskać to ciepło, które napełnia każdego radością, człowiek patrzy na świat w zdumieniu, musi długo spoglądać w głąbię przydrożnej studni... Niebo jest lazurowo-niebieskie, woda jest nieskazitelnie czysta, kamienie w wiosennych strumieniach, które powrócą dopiero jesienią, są suche, niekończące się ciepło kamienia i chłodny oddech z zarośli lasu, wygoda klasztornych krużganków i cicha nocna modlitwa w kościele, ścieżka, która ciągnie się i biegnie pod stopami, przyjaciele i pielgrzymi, którzy są daleko przed tobą w drodze do następnego klasztoru...

*Kamień do kamienia — staje się drogą,
Stopa za stopą — udeptaną ścieżką,
Kropla po kropli — potok płynie rosą,
Ulotność pyłu — staje się wiecznością,
W modlitwie dłoń do dłoni, coraz bliżej siebie.*

Patrząc na życie na Athos, człowiek zdaje sobie sprawę, że jego własne obserwacje i myśli przychodzą, aby zrozumieć tych ludzi, którzy poświęcili swoje życie Bogu, są tylko jego własnymi odpowiedziami na zadane, własne pytania.

Świat, który tu widzimy, jest w rzeczywistości inny — zupełnie inny od dzisiejszego świata, w którym żyjemy. Współczesnego człowieka cechuje specyficzny system percepcji, w dużym stopniu uzależniony od stereotypów i sposobów widzenia obrazu świata.

Na Athos większość zwykłego postrzegania nie istnieje. Świat klasztorny ukryty jest nie tylko za potężnymi murami, ale także odgradzony ciszą, w której słychać jedynie modlitwę. Ta cisza jest najlepszym tłem dla percepcji krajobrazów Góry Athos... Jest jednym z czynników dających poczucie obecności *sacrum*.

Aby zrozumieć Athos, konieczne jest doświadczenie Athos — jest to doświadczenie monastyczne. Tutaj wiedza przekazywana jest nie przez słowa, ale przez doświadczenie bycia. To bycie to ośmiogodzinne modlitwy i nabożeństwa, ośmiogodzinna praca i ośmiogodzinny odpoczynek, na który składają się także indywidualne modlitwy i czytanie świętych tekstów. Pielgrzymi przybywający na Górę Athos uczestniczą w liturgiach, nabożeństwach, posiłkach, są zobowiązani do pracy na potrzeby klasztoru.

Cykliczność jest główną cechą czasu na Górze Athos. Liniowość czasu nie jest tutaj ważna. Nie ma pośpiechu, każdy dzień jest zaangażowany w te same działania, z których składa się życie monastyczne. Życie jest poświęcone Bogu. Na Górze Athos życie toczy się według słońca. W większości klasztorów dzień zaczyna się o szóstej wieczorem, długo przed świtem, w klasztorze Iwiron — o wschodzie słońca, tylko klasztor Watopedi i św. Pantelejmona żyją zgodnie z naszym zwykłym czasem. Nabożeństwa rozpoczynają się zwykle o pierwszej lub trzeciej nad ranem. Jest to nietypowa pora dla pielgrzymów, ale w tym najspokojniejszym czasie świat śpi i nikt nie przeszkadza w przebywaniu z Bogiem. Taka cykliczność, powtarzalność wydarzeń, nabożeństw, świąt, pracy i modlitwy, stwarza wrażenie istnienia w miejscu poza czasem. A egzystencja poza czasem, jest egzystencją bliższą wieczności, bliższą Bogu. Na Górze Athos mnisi żyją poza czasem, który w życiu monastycznym ma niewielkie znaczenie. Praktyczne życie codzienne jest związane z czasem, ale głównym celem jest życie poza czasem, z Duchem.

Kamienie klasztornych dziedzińców polerowane przez setki lat stopami mnichów i pielgrzymów, odzwierciedlają kontemplację stopami. Szkoda, że z czasem najstarsze parapety i bramy, wyżłobione głębokimi śladami stóp, zastępowane są nowymi kamieniami. Ile jeszcze stóp musi przetrzeć nowe kamienie, aby mogły odzyskać swoją świętość od kontemplacji stopami? (il. 8A) Kamienie klasztorne można kontemplować nie tylko stopami, ale także poprzez ludzką refleksję, percepcję i poczucie piękna. Rozróżnienie architekturą krainy Góry Athos po raz kolejny udowadnia, że prawdziwa architektura, prawdziwa sztuka, powstaje przede wszystkim dzięki sile ducha, natchnieniu, wierze i nienagannemu smakowi, którego nie sposób nie dostąpić na tej stworzonej przez Boga ziemi. Uczucia, doznania i miłość inspirują mnichów do tworzenia dzieł sztuki z materiałów dostarczonych przez naturę,

które są w pobliżu, wszędzie — trzeba tylko umieć je dostrzec i poczuć ich miejsce w wielkim obrazie harmonii (il. 8B).

Tak jak wszystko w Bogu jest nieoczekiwane i niepoznawalne, tak często wielkie jest ukryte w małym, a małe okazuje się majestatyczne. Bóg ukrywa się w szczegółach — mniejszych niż ścieżki, kapliczki; w mikrocząsteczkach *sacrum*, które emanują swoim wewnętrznym światłem, rozciągając świętość w krajobrazie niczym małe świetliki rozpraszają ciemność nocy, rozświetlając i dodając czaru obrazowi nocy. Te niewielkie znaki *sacrum* niosą pamięć miejsca, przemawiają do człowieka swoją semantyką, zachęcając do refleksji (il. 9).

Najważniejszym składnikiem krajobrazu dla człowieka jest jednak samo życie, wypełnione życiodajną energią. Fenomen życia jest jednym z najważniejszych w nauczaniu chrześcijańskim — odnosi się do życiodajnego Ducha Świętego. Dlatego rośliny, zarówno dzikie, jak i uprawne, niosą tę energię życia, a wraz z nią — świętość. Cały krajobraz Góry Athos jest pokryty tym Duchem, ucieleśnionym w bezgranicznej różnorodności zielonej pokrywy i wszystkich kolorach wiosennych kwiatów. Duża część tutejszej roślinności została zasadzona przez mnichów i nowicjuszy. Antropogeniczność i naturalność krajobrazu tworzą *sacrum* Góry Athos, połączone w nierozdzielalną całość. Tę świętość można rozpoznać w tysiącletnich cyprysach rosnących w Wielkiej Ławrze, klasztorze Chilandar czy innych klasztorach, a także w winnicach pokrywających ciepłe zbocza ziemi Athos (il. 10).

Święty krajobraz Góry Athos nie istnieje bez człowieka, bez wiecznie żywych świętych, których wizerunki pokrywają ściany kościołów, refektarzy, krużganków i transeptów; bez obecnie żyjących opatów, archimandrytów, mnichów, nowicjuszy; bez wszystkich braci z monasterów i uprzejmych pielgrzymów, którzy dotykają świętości tej ziemi z zaskoczeniem i zdumieniem, każdy na swój sposób; i bez tych nienarodzonych, którzy urodzą się z odrobiną świętości, zebranej na Górze Athos i przekazanej im przez rodziców. Dotykają *sacrum* swymi oczyma, swymi stopami i swymi dłońmi, swymi pochylonymi głowami, swą rozszerzoną świadomością, a także własną niedostrzeżalną pod- i nadświadomością, i zabiorą ją ze sobą, wracając do swojego zwykłego codziennego życia, tak odmiennego od tego świata.

Nie jesteś w stanie w pełni opisać piękna. Ojcowie tworzyli księgi nie po to, by w nich teoretyzować, ale by przekazać je w doświadczenie (Durel, 2018, s. 116).

Taki jest święty krajobraz Góry Athos...

4. WNIOSKI

Sacrum przejawia się w rzeczywistości metafizycznej (Nussbaumer, 2009, s. 63) poprzez misterium i aryzm sztuki ikony i świątyni, zaś rzeczywistość empiryczna zostaje wyniesiona do poziomu świata absolutnego.

Treść *sacrum* wpisuje się w tradycję trwałości, kojarzonej z ponadczasowością — wiecznością, która jest immanentnym elementem transcendencji. W nierozdzielności treściowo-formalnej znaku (oznaczanej jako podstawowy warunek komunikowania za pomocą symboli, obrazów i archetypów) synkretyzm formy przejawia się samoistnie — formy, która poprzez tradycję wdrukowała się we wspólną świadomość pokoleń, przybierając postać kanonu i uświęconej trwałości, niepodważalnej w zakresie tradycji.

PODZIĘKOWANIA

Autorzy są wdzięczni IEPA ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ Urzędowi Świętej Góry Athos i goszczącym ich klasztorom za umożliwienie odwiedzenia, pobytu i doświadczenia bardzo głębokiego uczucia pokoju i mocy wspólnej modlitwy.

REFERENCES

Durel, A. (2018), *Prier Avec les Moines du Mont Athos*, Paris: Groupe Elidia Editions. Artege.
Eliade, M. (1991), 'Świat, miasto, dom', *Znak*, 439(12), pp. 12–22.
Kadas, S. (2002), *Mount Athos. An illustrated guide to the monasteries and their history*, Athens: Ektdotike Athenion SA.

Kłoczowski, J.A. (1991), 'Sacrum — fascynacje i wątpliwości', *Znak*, 439(12), pp. 5–11.
Mikołajczak, A.W., Dymczyk, R. (2021), *Athos. Wzrok Świętej Góry / Athos. The sight of the Holy Mountain*, Poznań: Wydawnictwo WAM.
Nussbaumer, H. (2009), *Odkryć w sobie mnicha / To discover the monk in oneself*, Warszawa: Wydawnictwo PAX.
Podhalański, B., Kryvoruchko, Y. (2020), 'Truth in concrete and feelings' [in:] Kozłowski, T. (ed.) *Defining the architectural space — the truth and lie of architecture*, vol. 3, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT — Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, pp. 93–104.
Romanian skete Prodromos official site. Available at: <https://asceti-cexperience.com/portfolio/romanian-skete-prodromos/> (accessed: 24.09.2021).
Shumylo, S. (2015), «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе / «Spiritual Zaporozhye» on Mount Athos. Little-known Cossack skete «Chorn'iy V'yr» on the Holy Mountain, Kiev: Publishing Department of the UOC.
Shumylo, S. (2018), «Козацький» Свято-Іллінський скит на Афоні / Cossack' St. Elijah's Monastery on Mount Athos. Available at: <https://afon.org.ua/uk/publikatsii/kozatskij-svyato-illinskij-skit-na-afoni.html> (accessed: 24.09.2021).
Sofragiu, P. (2020), 'The mural paintings of protation church form Mount Athos', *European Journal of Science and Theology*, 16(1), pp. 199–206.
Uścinowicz, J. (2011), 'Symbolic structure in the architecture of the temple — introduction into theology of the sacred art', *Elpis*, 30, pp. 130–180.
Zachariasz, A. (2013), 'Sacrum i ogród – wzniosłość i genius loci' *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 22, pp. 113–127.